

# Het geheim van een honderdjarige zangbundel

Jan Smelik

**Het is honderd jaar geleden dat Johannes de Heer zijn *Zangbundel ten dienste van Huisgezin en Samenkomsten* publiceerde. Om precies te zijn: in mei 1905 lag de eerste druk in de winkels. Sindsdien zijn er bijna 300.000 exemplaren verkocht. En dan hebben we het nog niet eens over de tekstuitgaven van de *Zangbundel*, waarvan er zelfs meer dan een miljoen over de toonbank gingen. Ongetwijfeld hoort de bundel tot de meeste belangrijke en populaire liedbundels die in de vorige eeuw binnen het Nederlands-protestantisme eeuw verschenen zijn. Waarom werd nu uitgerekend deze bundel zo geliefd? Wat is het geheim van deze populariteit?**

De auteur van de bundel, die – naar een uitspraak van de cabaretier Fonds Jansen – “de Heer heette en de Heer diende” werd op 23 mei 1866 te Rotterdam geboren. Aanvankelijk werkte hij als bediende in diverse muziekwinkels. De dood van zijn dochtertje in 1896 bracht een ommekeer in zijn leven teweeg. Ook in die zin dat hij zich bekeerde en zijn leven in handen van God legde. Een gevolg van deze bekering was dat De Heer zich ging storen aan de wereldse muziek (vooral operawerken) die hij moest verkopen.

In 1898 nam hij ontslag en besloot hij zich fulltime te wijden aan evangelisatie. Vanaf die tijd tot aan zijn dood op 16 maart 1961 organiseerde hij veel evangelisatieactiviteiten die veelal op Angelsaksische leest geschoeid waren. Hij publiceerde artikelen in o.a. *Het Zoeklicht*, waarvan hij tevens redacteur was.

Hoe veelvuldig en veelomvattend zijn activiteiten ook waren, Johannes de Heer is vooral bekend geworden en gebleven door zijn zangbundel.

## **Door God opgedragen**

De bundel heeft een opmerkelijke ontstaansgeschiedenis. Het was in het voorjaar van 1903 toen de aandacht van Joh. de Heer tijdens het bijbellezen bepaald werd bij de woorden uit 1 Koningen 5 vers 9: “...ik zal het op vloten over de zee doen voeren...en gij zult het wegnemen; gij zult ook mijn wil doen dat gij mijn huis spijs geeft.” De Rotterdamse evangelist was ervan overtuigd dat God door middel van deze bijbeltekst hem persoonlijk een opdracht gaf. Maar welke?

De bijbeltekst was voor De Heer aanleiding om verwachtingsvol de zee over te steken naar Engeland. Hij hield de mogelijkheid open dat daar één of ander muziekinstrument uitgevonden was waarmee hij veel geld kon verdienen om het evangelisatiewerk te steunen. Na acht dagen in Londen rondgezworven te hebben, keerde De Heer onverrichter zake naar huis. Daar concludeerde hij samen met zijn vrouw dat ‘over de zee’ misschien wel betekende dat hij naar Australië, Afrika of Amerika moest.

Een jaar later was De Heer voor zaken weer in Londen. In een etalage van een boekhandel zag hij de muziekbundel *Victory Songs* liggen, waarin 801 liederen stonden. Met een schok realiseerde De Heer zich dat een dergelijke liedbundel de ‘geestelijke spijze’ was die hij ‘op vloten over de zee moest wegnemen’ om het in Nederland uit te delen.

Thuisgekomen begon De Heer direct met het samenstellen van een liedbundel. Daarbij werd hij geholpen door zijn vriend J. Hovy (1872-1957) uit Rotterdam. Aan de bundel werkte hij negen maanden, dag en nacht. De Heer verzamelde en selecteerde niet alleen liederen, hij vertaalde er ook diverse. Later noemde hij dit “een geweldige arbeid, die, menselijkerwijze gesproken, niet voor mijn schouders berekend was; vooral omdat ik in dien tijd t.o.v. de Hollandsche taal nog zeer ten achter was”.

Eind december 1904 was het werk gereed en in de maanden daarna werd de bundel met 675 liederen gedrukt. Nog voordat de bundel met muzieknotatie beschikbaar was, werd alvast een tekstboekje op de markt gebracht. De *Zangbundel* moest blijkbaar zo spoedig mogelijk beschikbaar zijn.

Later werd het voor De Heer duidelijk waarom er zoveel haast achter zat. In 1926 schreef hij in *Herinneringen uit het ongeschreven dagboek van mijn leven* (pag. 87): “...terwijl wij druk aan de samenstelling van den Zangbundel bezig waren, werd de Opwekking in Wales geboren, en toen als gevolg daarvan tal van samenkomsten en conferentiën in Holland in 1905 plaats vonden, waren de bundels gereed om gebruikt te worden.”

Joh. de Heer reisde in februari 1905 naar Engeland af om de opwekkingsbeweging van nabij mee te maken. Tijdens een samenkomst in Briton Ferry zag hij opeens de tekst uit 1 Koningen 5 op een witte muur geprojecteerd. Er was voor hem toen geen enkele twijfel meer mogelijk: de zangbundel was de geestelijke spijs die hij van overzee naar Nederland moest brengen. Later schreef De Heer over deze gebeurtenis in Engeland: “Deze wonderbare ervaring, die ook weer indirect verband hield met de geschiedenis van de Zangbundel, gaf grote kracht aan mijn verdere arbeid. Eigenlijk is van toen af, Februari 1905, mijn evangelisatiearbeid in woord en lied eerst recht begonnen” (Joh. de Heer, *'k Zal gedenken*. Den Haag z.j. [1949] pag. 21).

In navolging van de revivalmeetings te Wales werden in Nederland gedurende de jaren 1905 en 1906 opwekkingsbijeenkomsten georganiseerd. De introductie van de zangbundel is nauw verbonden met deze samenkomsten. Omdat deze bijeenkomsten georganiseerd en bezocht werden door mensen van diverse kerkelijke pluimage, werd de zangbundel bekend in uiteenlopende protestantse kerken en groeperingen.

Niet alleen vrij evangelischen, hervormden en luthersen zongen uit de *Zangbundel*, ook gereformeerden deden dat: “Er is schier geen gezin of de zoveel honderd en zooveel liederen bevattende verzameling van den meester orgelverkooper Joh. de Heer is er te vinden,” schreef de gereformeerde voorman J. Waterink in 1922 in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (pag. 237-238). Hij heeft trouwens ook zo zijn bedenkingen tegen de bundel: “Er zijn talloos vele mensen die tegen het zingen van gezangen zijn, omdat ze vreezen, dat ons volk "zingende verloren gaat". Ondertusschen zingen hun kinderen allerlei Remonstrantsche, Gereformeerde en Methodistische versjes uit de zoveel honderd zoveel, in meer of minder welluidende symphonie, dooreen.”

### **Eenheid in verscheidenheid**

Behalve dat het door God Zelf opgedragen zou zijn, had De Heer meer redenen om een bundel samen te stellen. Hij was namelijk erg ontevreden over het gegeven dat er zoveel verschillende bundels in omloop waren. De talrijke liedbundels waren hem een doorn in het oog. In 1926 schreef De Heer hierover: “Toen ik een kleine 25 jaar geleden mijn intrede deed in de Vrije Evangelische kringen, bemerkte ik aldaar een groot gebrek aan eenheid op het gebied van den zang. Sommigen gebruikten de Psalmen en Gezangen, anderen de Sankey-liederen, weer anderen den bundel van H.W.S.; nog weer anderen – zoals Jeruël – hadden een eigen bundel samengesteld uit allerlei bundels; en het gevolg daarvan was, dat men op sommige conferenties, vooral indien men de taak had aan piano of orgel te begeleiden, minstens met een half dozijn bundels moest toegerust zijn. Dit verdroot mij zeer en deed mij over verbetering peinzen” (*Herinneringen uit het ongeschreven dagboek van mijn leven*, pag. 85).

De Heer wilde eenheid op het gebied van het geestelijk lied. Zijn *Zangbundel* moest die eenheid tot stand brengen. En dat lukte voor een groot gedeelte. Er is immers geen protestantse liedbundel in de twintigste eeuw aan te wijzen die zo langdurig en zo breed door uiteenlopende protestantse kerken en groeperingen gebruikt is.

Dit zou natuurlijk nooit gelukt zijn wanneer de inhoud van de bundel niet in de smaak zou zijn gevallen bij het protestantse volksdeel. De samensteller was echter uitstekend op hoogte van het liedrepertoire dat mensen veel en graag zongen. Het succes van de bundel is vooral te danken aan het feit dat het een unieke bloemlezing bevat van geliefd liedrepertoire uit de negentiende en begin twintigste eeuw.

In de *Zangbundel* vonden protestanten een zeer brede en omvangrijke verzameling van liederen die zij graag zongen. Het is een bundel met 'voor-elk-wat-wils'. Welke kerkelijke achtergrond je ook had, je vond altijd wel liederen van je gading in de bundel. De eerste druk bevatte 26 psalmen, die vrijwel alle tot de meest populaire behoorden. Verder nam De Heer 25 gezangen uit de hervormde kerkliedbundels op die rond 1900 bijna allemaal geliefd waren, ook bij niet-hervormden.

En natuurlijk moeten we de circa veertig (favoriete) liederen uit de bundels met 'Sankey-liederen' van M.S. Bromet niet vergeten. Het gaat hier om de zogeheten gospel hymns, liederen die voortkomen uit de Angelsaksische revivalmovements uit tweede helft van de negentiende eeuw. Veel liederen zijn tot op de dag van vandaag bekend, zoals 'Heer! Ik hoor van rijken zegen', 'Veilig in Jezus' armen', 'Zouden wij ook eenmaal komen', 'Rijst op, rijst op voor Jezus' en 'Komt tot uw Heiland, toef langer niet'.

Verder plaatste De Heer in zijn liedbundel de geliefde liederen die op zondagsscholen werden gebruikt. U kunt dan denken aan 'Daar ruischt langs de wolken', 'Ik wensch te zijn als Jezus' en 'In den hemel is het schoon'. Naast dit populaire repertoire is ook een groep liederen van het Leger des Heils nadrukkelijk aanwezig in de bundel. Bijna honderd liederen werden overgenomen uit de *Gezangen Zions* van ds C.S. Adama van Scheltema. Tenslotte bevatte de bundel nieuwe liederen of liederen die opnieuw vertaald en bewerkt waren.

Veel van de liederen uit de zangbundel zijn in de loop der tijd wel aangeduid als 'Joh.-Heerliederen'. Maar die benaming klopt vrijwel nooit, want het betreft dan liederen die vóór de verschijning van de *Zangbundel* al bekend en populair waren. Wel zijn het liederen die in de twintigste eeuw vooral door de bundel van De Heer bekend gebleven.

### **Evangelist, leidsman, koopman**

Je kunt gerust stellen dat De Heer goed geslaagd is in zijn opzet om een bundel uit te geven die onder het protestantse volksdeel breed gebruikt werd. Vooral het brede assortiment aan populaire liederen was daar debet aan. Geliefdheid van liederen was voor de samensteller een belangrijk criterium om liederen al dan niet op te nemen. Het bepaalde ook zijn beleid bij de uitbreiding van de zangbundel, want het liedboek groeide van 675 liederen in 1905 naar 1028 in 1933. Zo werden in 1915 op verzoek van de gebruikers enkele liederen weggelaten, die toch niet gezongen werden. Andere liederen, die inmiddels populair waren geworden, werden aan de verzameling toegevoegd. Ten behoeve van de zangverenigingen heeft De Heer een paar 'prachtnummers van Bach' in de bundel geplaatst. Ook heeft hij wijzigingen in de muziek aangebracht om tegemoet te komen aan de gebruikers.

Er zijn meer redenen te noemen waarom uitgerekend de zangbundel zo enorm goed aansloeg. We hebben al genoemd dat de bundel intensief gebruikt werd bij de opwekkingskomsten uit de jaren 1905 en 1906. Een ander element is de opkomst van nieuwe massamedia aan het begin van de twintigste eeuw, zoals de radio en de grammofonplaat. Van die nieuwe communicatiemiddelen heeft De Heer volop gebruik gemaakt. Er verschenen 53 langspeelplaten. Ook kunt u denken aan de circa 150 'liederenuurtjes' die Joh. de Heer tot aan de Tweede Wereldoorlog voor N.C.R.V.-radio maakte. Hij kreeg daardoor zelfs internationale bekendheid. Tenminste, de omroep kreeg uit Engeland eens de vraag wie die 'singing goat' (zingende geit) toch was...

Johannes de Heer was niet alleen een gedreven evangelist die het lied als krachtig middel tot verbreiding van het evangelie hanteerde. Hij bezat tegelijkertijd ook een Hollandse koopmansgeest. De Heer wist hoe hij de bundel moest verkopen, niet alleen door een uitgekende, brede selectie aan populaire liederen in de bundel op te nemen. Maar ook marketingtechnisch gezien wist hij zijn mannetje te staan. Hij beoogde 'een uniformen Zangbundel, die voor billijken prijs onder elks bereik was'. In dit verband wijs ik ook op de nadrukkelijke, haast opdringerige aanwezigheid van commerciële informatie op titelbladen en in voorberichten, die karakteristiek was voor alle muziekgaven van De Heer.

Dat De Heer feilloos wist of aanvoelde welke liederen populair waren of konden worden onder brede lagen van de protestantse bevolking, zal mede veroorzaakt zijn door zijn maatschappelijke herkomst. Doorgaans waren samenstellers van liedbundels afkomstig uit de hogere sociale lagen van de bevolking. Johannes de Heer was echter één van de zeer weinige liedboeksamenstellers uit een lager sociaal milieu. Maatschappelijk lager gesitueerde protestanten vonden in de Rotterdamse smidszoon de vertolker van hun doorleefde vroomheid.

Met zoveel woorden wordt dit bevestigd door mevrouw M.J. de Vrijer-Struijs. Haar echtgenoot, de hervormde predikant M.J.A. de Vrijer (1881-1969) organiseerde rond 1930 in de Oude Kerk te Amsterdam elke dinsdagavond bijeenkomsten voor 'zwerfers en armste mensen uit de sloppen en stegen'. In haar boek *Dertig jaren domineesche* (1938) merkt mevrouw De Vrijer op dat de bezoekers een ongelooflijke hoeveelheid liederen van De Heer uit het hoofd kenden: 'Johan de Heer wees hen op het Nieuwe Jeruzalem, de stad met paarden poorten. Om ze met fantasieën te sussen? Neen, neen, maar om ze uit den tijd met zijn gruwel en weedom te heffen in de eeuwigheid, waar zij het goed, dat nimmermeer vergaat, zouden beërven.' Joh. de Heer was van huis uit vertrouwd met hun culturele en religieuze belevingswereld, waardoor hij ook op liedgebied hun leidsman kon worden.

### **Kritiek**

Mijns inziens laat de bundel zich het best karakteriseren door de woorden 'eenvoud' en 'directheid'. En dan denk ik zowel aan de taal en de muziek als aan het theologische gehalte van de bundel. Vanwege deze eenvoud en directheid is de zangbundel de jaren door ófwel uitbundig bejubeld ófwel stevig bekritiseerd.

De één herkent zich theologisch niet in de directe simpelheid en verwijt de bundel 'verschraling' en 'bloedarmoede'. De ander daarentegen waardeert juist de eenvoud en directheid waarmee de liederen weten te troosten en te bemoedigen. De liederen zouden zo feilloos aansluiten bij de vroomheid van de eenvoudige gelovige.

Een dergelijke uiteenlopend oordeel is bijvoorbeeld uitgesproken ten aanzien van de gospel hymns uit de zangbundel, dus de liederen van de Angelsaksische opwekkingsbeweging. Terwijl velen deze liederen juist waardeerden omdat ze eenvoudige gelovigen wist te bereiken, werden ze door anderen fel bekritiseerd.

In zijn omvangrijke overzicht van de kerkgeschiedenis in de 19<sup>de</sup> eeuw schreef de hervormde hoogleraar S.D. van Veen dat deze liederen in "Christelijke kringen gemakkelijk ingang [vonden] door hun warmte en gemakkelijke, prettige melodieën, hoewel de inhoud dikwijls zeer oppervlakkig was" (*Eene eeuw van worsteling*, Groningen 1904, pag. 635) De gereformeerde predikant en kerkhistoricus J.C. Rullmann neemt deze kritiek letterlijk over in de *Christelijke Encyclopaedie*. De liederen waren van methodisten, die 'het evangelie wel op een stuivertje konden schrijven'. En het waren juist deze liederen waardoor de zangbundel van De Heer zo geliefd was.

De liedbundel van Johannes de Heer ontmoette ook kritiek vanwege de taalkundige en muzikale gebreken. De Heer was zich deze onvolkomenheden bewust. In het voorbericht op de

eerste druk schrijft hij: “Voorzeker deze jonggeborene heeft nog de hulp en liefde van de in taal en muziek hooger ontwikkelde broeders en zusters en zal het mij aangenaam zijn deze liefde bewezen te zien in het zenden van gepaste verbeteringen en aanvullingen, waarvan eventueel een dankbaar gebruik zal worden gemaakt bij een volgende editie.”

In latere uitgaven (met name de tweede en zesde druk) heeft De Heer inderdaad wijzigingen aangebracht in tekst en muziek. Het betrof echter geen ingrijpende veranderingen en kritiek bleef dan ook klinken

Voor De Heer was eigenlijk alleen belangrijk of de doelgroep bereikt werd met de liederen. Esthetische normen en waarden waren voor hem volstrekt van secundair belang. De ‘geleerden’, zoals De Heer de critici ergens bestempelde, mochten dan niet hun goedkeuring geven aan de woorden en muziek, maar de bundel heeft desondanks in huisgezinnen en samenkomsten veel zegen gebracht.

Diverse keren maakt Joh. de Heer een scherpe tegenstelling tussen esthetica en evangelisatie, waarbij hij bovendien de indruk wekt dat deze twee zaken elkaar uitsluiten. Het was bijvoorbeeld Gods wil dat “geen bekwamer kracht dezen bundel samenstelde; deze had dan misschien wel meer aan de eischen der kunst, maar niet aan het door God beoogde doel beantwoord.” Ik laat hier de discussie rusten of je God voor je wagentje kunt spannen om onvolkmaaktheden en onvolkomenheden in je werk te vergoelijken.

Kritiek op zijn zangkwaliteiten wees Joh. de Heer eveneens van de hand. In 1946 benadrukte hij tijdens een radio-interview dat zijn zingen alleen bedoeld was “als een andere wijze van evangeliseren, een sprekend zingen of, zo ge wilt, een zingend zeggen van duidelijk uitgesproken en tot het hart en geweten sprekende woorden, zoals ik dat steeds bij mijn evangelisatiewerk nastreef en wel met verrassende resultaten. Het is een feit dat door deze wijze van “zeggend zingen” en scherpe articulering van de medeklinkers de vocalen vaak aan klankvolheid inboeten, doch het hoofddoel van de evangelisatie-liederen is niet klankvolheid en artistieke schoonheid doch de prediking van het evangelie, op zuiver gezongen melodie en op sobere wijze begeleid.” De Heer vond ‘concertzang’ en ‘evangelisatiezang’ twee verschillende muzikale uitingen die niet met elkaar vergeleken moesten worden.

## **Besluit**

De activiteiten van De Heer op liedgebied zijn onlosmakelijk verbonden met Angelsaksische geloofsbewegingen en geloofsbelevingen die rond 1900 internationaal aandacht trokken. Toch past dit werk van De Heer moeiteloos in de Nederlandse liedcultuur en liedtraditie.

Want de waardering voor eenvoudige liederen die in de belevingswereld van sociaal lagere bevolkingsgroepen passen, was niet nieuw en al evenmin typerend voor De Heer. Al in de zeventiende eeuw werden veel liederen geschreven die tot stichting van de ‘eenvoudige gelovigen’ moesten dienen. De Nadere Reformatie propageerde liederen die naar inhoud en vorm voor alles geschikt waren om de zangers in religieus opzicht op te voeden. Andere aspecten, zoals de taalkundige en muzikale kwaliteiten van het lied, waren daar volledig aan ondergeschikt. Dat gold ook voor verschillende piëtistische dichters uit de achttiende eeuw, als Rutger Schutte.

En ook vandaag de dag is vooral onder invloed van de evangelische beweging veel sympathie voor liederen die naar inhoud en vorm dicht bij de gewone gelovigen staan. Tegenwoordig noemen we dat repertoire dan ‘opwekkingsliederen’. Maar tot op zekere hoogte gaat het om liederen die voortkomen uit dezelfde visie, instelling en motivatie als we bij Johannes de Heer aantreffen. Ik schreef ‘tot op zekere hoogte’, want er zijn ook duidelijke verschillen aan te wijzen. Het voert te ver om daar hier uitgebreid op in te gaan. Maar om kort een paar punten te noemen:

Als het om inhoudelijke aspecten gaat kunt u bijvoorbeeld denken aan het gegeven dat in de bundel van Joh. de Heer meer nadruk ligt op Jezus en zijn plaatsvervangend en verzoenend

lijden. De opwekkingsliederen hebben op z'n minst de neiging om het werk van de Geest op de voorgrond te plaatsen.

Een ander verschil is dat de tekstdeclamatie, de verstaanbaarheid van de tekst, wel bij Joh. de Heer maar niet in het moderne opwekkingsrepertoire een belangrijke rol speelt. Daar speelt de beleving die muziek oproept en moet oproepen, een veel grotere rol. Ten slotte noem ik dat het gospelrepertoire zich onderscheidt door het gebruik van middelen en stijlen uit de amusementsindustrie en de lichte muziek. Joh. de Heer zette zich juist af tegen wereldlijke muziekstijlen.

Sinds de komst van de moderne gospelmuziek vanaf de jaren zestig uit de vorige eeuw heeft de *Zangbundel* van Joh. de Heer aan populariteit ingeboet. Karakteristiek hiervoor is het gegeven dat herdrukken eind jaren tachtig veel minder frequent verschijnen.

Wanneer jongere generaties al behoefte hebben aan eenvoudige, directe geloofsliederden, dan zoeken zij hun toevlucht doorgaans eerder bij een andere lijfbundel: de *Opwekkingsliederen*. De zangbundel van Joh. de Heer is de laatste decennia vooral de bundel van oudere generaties geworden. Liederden uit deze bundel hebben momenteel nog het meest een functie binnen het ouderenpastoraat.

© dr. Jan Smelik, 2005